

Mechthild Kiegelmann¹

Osoby starsze nieheteronormatywne – rozwiązania niemieckie²

DOI 10.24917/27199045.192.4

NON-HETERONORMATIVE OLDER PERSONS – GERMAN SOLUTIONS

Abstract

In order to get an impression about older LGBTIQ+ persons in Germany a look at the current legal situation helps to understand the current state of several achieved rights with a history of slow acceptance. Even with current rights, scars of previous discrimination shape the experiences of older members of the LGBTIQ+ communities – especially the massive violence and discrimination of gay men who were labeled with the pink triangle and lesbian women who were categorized as a-social during Nazi Germany. In order to understand the situation of elder persons from with homosexual or bi-sexual orientation and of persons with trans* or inter gender, is necessary to differentiate the heterogeneity within the communities. Gay men are benefitting more from unjust intersectional social structures on the one hand and trans* persons experiences multiple and massive oppression on the other hand--with further subgroups in-between. Yet, a history of shared resources and successively opening of organizations that were founded to serve homosexuals towards including all persons from LGBTIQ+ communities can currently be observed. a look at written legal rights is not sufficient to understand the everyday lives of older LGBTIQ+ persons in Germany, because discrimination that violates the achieved rights is still ongoing.

Keywords: homosexuality, transsexuality, intersectionality, older persons in Germany, antidiscrimination rights

Słowa kluczowe: homoseksualizm, transseksualność, intersekcjonalność, osoby starsze w Niemczech, prawa antydyskryminacyjne

---

1 Prof. Mechthild Kiegelmann, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Karlsruhe, Instytut Psychologii, Niemcy, mechthild.kiegelmann@ph-karlsruhe.de

2 Przekład z języka niemieckiego: Artur Fabiś.

Sytuacja prawna

Aby opisać ogólną sytuację osób starszych reprezentujących społeczność LSBTIQ* w Niemczech warto najpierw zapoznać się z aktualną podstawą prawną dotyczącą tej grupy. Od 2006 roku w Niemczech istnieje *Ustawa o powszechnym równym traktowaniu* (*Allgemeine Gleichbehandlungsgesetz – AGG*), która w §1 wskazuje za cel „zapobieganie lub eliminowanie dyskryminacji ze względu na tożsamość seksualną». Ponadto, od 1.10.2017 roku w Niemczech pary tej samej płci mogą zawierać związki małżeńskie – choć brakuje jeszcze pełnej równości z małżeństwami heteroseksualnymi, np. ze względu na prawo pochodzenia (*Abstammungsrechts*) (np. druga kobieta w związku nie może być przybranym rodzicem dziecka [drugą matką]. Przyp. A.F.)

Od 1 stycznia 2019 r. Prawo Cywilne w Niemczech przewiduje możliwość wpisania do rejestru urodzeń takich określeń jak: „płeć zróżnicowana” (*divers*) lub „bezpłciowość” (*kein Geschlecht*). O takie rozwiązania w zakresie praw przedstawicieli społeczności LSBTIQ* walczone małymi krokami przez wiele lat, ale nadal nie osiągnięto pełnej równości prawnej. W odniesieniu do rozwiązań międzynarodowych uzyskano w ten sposób szereg całkiem znaczących praw dla osób LSBTIQ*. Perspektywa międzynarodowa wskazuje, że sytuacja prawna w Niemczech jest lepsza niż w niektórych krajach, ale są też kraje z jeszcze bardziej daleko idącymi rozwiązaniami.

Podsumowując, można zauważyć, że dzięki długiej i wytrwałej pracy w Niemczech i w UE prawa były i nadal będą stopniowo osiągnane. Obecny status praw człowieka uzyskany przez osoby ze społeczności LSBTIQ* został zatem osiągnięty z trudem i był to bardzo powolny proces. Prawa te były często egzekwowane wbrew silnemu oporowi społeczeństwa i polityki. Choć można także w niektórych przypadkach mówić o regresie.

Zwłaszcza osoby starsze ze społeczności LSBTIQ* żyją z doświadczeniami powolnego przyznawania im praw w połączeniu z głęboko zakorzenionymi uprzedzeniami i wykluczeniem wobec nich (Gerlach & Schupp, 2016). Aby zapoznać się z historią równych praw dla osób LSBTIQ*, stowarzyszenie *Lesben- und Schwulenverband in Deutschland (LSVD)* opracowało obszerny zbiór zasobów, który jest również stale aktualizowany.

Starsi przedstawiciele środowiska LSBTIQ* w Niemczech

Ze względu na brak praw i utrzymującą się dyskryminację, życie mniejszości seksualnych i płciowych w Niemczech pozostaje zadaniem naznaczonym często bolesnymi doświadczeniami przemocy. Dla starszych osób LSBTIQ* rozbieżność pomiędzy codzienną dewaluacją i dyskryminacją a obecną sytuacją prawną – przynajmniej na papierze – jest bolesnym wyzwaniem także z innego powodu. Ponieważ obecne odczuwanie dyskryminacji często rozbudza wspomnienia lub rozdrapuje rany po wcześniejszych doświadczeniach związanych z szykanami, gdy sytuacja prawna była jeszcze gorsza niż obecnie. Gdy jest się adresatem drobnych nawet przejawów agresji powracają dawne krzywdy, stając się odniesieniem do aktualnych przeżyć i powodu-

jąc ból. Obecne rozwiązania nie działają jednak wstecz i przykładowo, lesbijka, która wiele lat temu została pozbawiona opieki nad swoimi dziećmi z powodu jej *coming out*, dzisiaj nic nie zyskuje i trudno o satysfakcję ze sprawiedliwości, skoro zapewniona jest ona jako ochrona prawna jedynie dla obecnych „rodzin tęczyowych”. Relacja między matką i jej dziećmi w okresie dorastania i sprawowania opieki rodzicielskiej nie może już być w żaden sposób nadrobiona (por. Jansen, Steffens, 2006).

Na relacje międzypokoleniowe pomiędzy młodszymi i starszymi osobami LSBTIQ* wpływa zatem również fakt, że nawet w przypadku obecnie istniejącej sytuacji prawnej, biograficzne ślady upokarzającego i łamiącego prawodawstwa nadal oddziałują na starsze osoby i utrudniają wzajemne zrozumienie pomiędzy pokoleniami. Młodsze osoby LSBTIQ* często łatwiej korzystają z obecnych możliwości. Przykładem tego jest fakt, że dopiero od niedawna perspektywa starszych osób LSBTIQ* i ich potrzeby zostały wyraźnie uwzględnione w planowaniu i realizacji parad CSD w różnych miastach (BISS & DLA, 2019)³.

Poprzez wyraźne włączenie starszych osób LSBTIQ* do imprez społecznych, można usunąć bariery i umożliwić pełne uczestnictwo w życiu społecznym (Zeyen, Brunnett, Lottmann, & Kiegelmann, 2020). Starsze osoby LSBTIQ* mają dziś często silne powiązania biograficzne z historią narodowego socjalizmu w Niemczech. Ludzie, którzy obecnie mają około 80 lub 90 lat, spędzili ten ważny etap życia jako dzieci i młodzież w społeczeństwie, szkołach, kulturze i instytucjach edukacyjnych, gdzie ideologia narodowego socjalizmu była dominująca. Doświadczyli tego, że osoby LSBTIQ* były poddawane upokorzeniom, przemocy i pogardzie, jak osoby homoseksualne były napiętnowane różowym trójkątem, deportowane do obozów koncentracyjnych i zabijane, jak stygmatyzowane czarnym trójkątem lesbijki pod etykietą „asocjalne” były deportowane do obozów koncentracyjnych i zabijane⁴. Homonegatywność przybrała w takich biografjach nawet zagrażającą życiu postać i pozostawiła ślady i blizny, które nadal odciskają swoje piętno w życiu współczesnych świadków narodowego socjalizmu (Hájková, 2013; Schwartz, 2014). Ale także sami potomkowie sprawców i zwolenników epoki nazistowskiej doświadczają dzisiaj skutków prześladowania wszelkiej inności przez nazistów.

Niejednolitość w społecznościach LSBTIQ*

Nie tylko w kontekście historycznego rozwoju zarówno równości prawnej, jak i dyskryminacji społecznej, ludzie w społecznościach LSBTIQ* różnią się od siebie, gdyż jako członkowie różnych pokoleń doświadczyli różnych faz i okoliczności historycz-

3 Christopher Street Day – święto środowisk LGBT obchodzone w rocznicę Stonewall, zamieszek w Nowym Jorku z 1969 roku na tle dyskryminacji mniejszości seksualnych, (przyp. A.F.).

4 Trójkąty różowy (mężczyźni) i czarny (kobiety) były wykorzystywane w III Rzeszy do oznaczania więźniów homoseksualnych (przyp. A.F.).

nych, jak również związanych z nimi cierpień. Dodatkowo, społeczność LSBTIQ* dotykają także inne formy piętnowania ze względu na przynależność do grup społecznych czy posiadanie jakichś cech podobnie jak w przypadku wszystkich ludzi w ogóle, niezależnie od orientacji seksualnej i różnorodności płci.

Ze względu na udział przywilejów i dyskryminacji, pozycje osób w społecznej sieci interseksjonalności są bardzo różne (Riegel, 2018, Kiegelmann 2020; Lottmann & Kollak, 2017). Ponadto, w społecznościach LSBTIQ* istnieje również heterogeniczność i nierówność społeczna w odniesieniu do podgrup. Na przykład tradycje sexistowskie i porządki społeczne znajdują również odzwierciedlenie w przywilejach dla mężczyzn, którzy zostali wychowani jako cisplściowi (zgodność płci przypisanej i tożsamej – przyp. A.F.), ale mężczyźni utożsamiający się jako geje są również podatni na patriarchalne atrybuty władzy, przywileje i łatwo rozwijają swój wizerunek pewności siebie, wyższości i nadrzędności w stosunkach społecznych. Nierefleksyjne obchodzenie się z własnymi przywilejami, czy nawet agresywne, dyskryminujące twierdzenie o własnej pozycji władzy wobec członków mniejszości może mieć więc miejsce zarówno u gejów, jak i heteroseksualnych mężczyzn ze zgodnością płci przypisanej i utożsamianej. Z tym, że geje są narażeni na niebezpieczeństwo, że staną się obiektami rozczarowania, złości i agresywnych oskarżeń, dla osób, które nie mają siły przebicia, będąc sami ofiarami dyskryminacji i przemocy ze strony innych.

Obecnie wiele osób i organizacji jest również zaangażowanych w podnoszenie świadomości na temat różnorodności i przeciwdziałania dyskryminacji na różnych obszarach wewnątrz społeczności LSBTIQ*, na przykład przeciwko rasizmowi (Sequeira, 2015).

Niektóre kluczowe organizacje działające na rzecz zwalczania dyskryminacji wobec członków społeczności LGBTIQ* wywodzą się z pionierskich grup i organizacji gejowskich. Na przykład, LSVD został założony jako stowarzyszenie gejowskie w Niemczech. Również stowarzyszenie VLSP* wywodzące się z grupy psychologów gejowskich jest coraz częściej dostrzegane w przestrzeni społecznej, ze względu na intensywnie zaangażowane na rzecz osób trans*. Z biegiem czasu wiele ważnych organizacji tego typu otworzyło się na szerszą grupę docelową, jak kobiety, osoby trans* i interseksualne.

Wpierw kobiety o różnej orientacji seksualnej wywalczyły możliwość przynależności i aktywnego uczestnictwa, ale również osoby biseksualne są już reprezentowane przez stowarzyszenia. W nowych publikacjach uwidacznia się różnorodność orientacji seksualnych oraz różnorodności płci wśród mniejszości społecznych i jest dowodem rosnącej wrażliwości. Przykładowo, coraz bardziej widoczne stają się doświadczenia dyskryminacji osób aseksualnych (Lund, 2021).

Analiza opublikowanych badań naukowych wskazuje, że studia w zakresie homoseksualizmu znacznie przyczyniły się do poznania sytuacji życiowej osób homoseksualnych w Niemczech i poza nimi (Girad & Dore, 2018). W szczególności wyzwania zdrowotne związane z HIV i AIDS doprowadziły do znaczących i ważnych sukcesów w zakresie wsparcia i coraz większego uznania w społeczności NRD, byłych Niemczech Zachodnich i dzisiejszych zjednoczonych Niemiec. Istotna dla sytuacji senierek i se-

niorów w Niemczech jest działalność dwóch organizacji zajmującymi się problematyką starszych homoseksualistów, które są podzielone według płci: stowarzyszenia starszych gejów i stowarzyszenia „Lesbijki i starość”.

Szczególnie pomocny dla osób starszych w Niemczech jest na przykład praktyczny przewodnik „CSD jest dla wszystkich”, który został opracowany w ramach Stowarzyszenia Seniorów Gejów (BISS & DLA, 2019). Takie organizacje osiągają ogromne sukcesy w sferze politycznej i społecznej w działaniach na rzecz lesbijek i gejów. Podobny przegląd sytuacji starszych lesbijek i gejów uczyniła Sabina Misoch (2016), odwołując się do istniejącej literatury dotyczącej badań empirycznych. Nieco inaczej wygląda stan badań i sytuacja społeczno-polityczna osób trans*, zwłaszcza starszych, jest ona bardzo zróżnicowana. W podręczniku *LSBTIQ* und Alter(n)* redaktorzy starali się ukazać całą gamę podgrup społeczności LSBTIQ*. Dbając o przezwycięzenie nadmiernego nacisku na uprzywilejowaną grupę gejów i lesbijek, zdecydowano, by zwiększyć widoczność także innych grup w ogólnym spektrum społeczności LGBTIQ*. W podręczniku uwzględniono zatem w szczególności tych autorów, którzy przedstawiają bieżące dane o osobach starszych z wewnętrznej perspektywy poszczególnych podgrup. Nawet w roku 2020 nadal trudno było uzyskać wystarczająco wiarygodne dane na temat sytuacji osób starszych żyjących w mniej licznych społecznościach LSBTIQ* (Zeyen, Brunnett, Lottmann & Kiegelmann, 2020a).

Ze względu na rosnącą liczbę ujawniającej się młodzieży trans* i jej zwolenników w obecnym społeczeństwie, coraz większe są sukcesy działań antydyskryminacyjnych w Niemczech w odniesieniu do praw i sytuacji życiowych osób transpłciowych (Krell & Oldemeier, 2015). Dowodem na to jest właśnie wprowadzenie w Niemczech możliwości określenia „zróżnicowany” (*divers*) jako wskazania płci (Schweizer, Köster & Richter-Appelt, 2019). Te częściowe sukcesy są znaczące i widoczne zarówno w przypadku aktów urodzenia, jak i ogłoszeń o pracę na rynku pracy. Dla wielu starszych osób ze społeczności te nowe regulacje pojawiają się po prostu za późno i doświadczeń związanych z przemocą i urazami nie można już naprawić ani cofnąć. Akt urodzenia lub ogłoszenie o pracę nie mogą pomóc 90-latkowi w podjęciu decyzji o przeprowadzce do domu opieki.

Jednocześnie opisane powyżej rozwiązania antydyskryminacyjne, wprowadzane bardzo małymi krokami, wymagają kontynuacji, ponieważ nadal istnieje dyskryminacja w zakresie zapewnienia wielu praw, a także w związku z niskim uznaniem społecznym osób transpłciowych w Niemczech (VLSP*, 2017). Również w psychologii są powolne i niewielkie postępy w depatologizacji, które wciąż nie są zadowalające, szczególnie w odniesieniu do osób trans* (Por. Rauchfleisch, 2019). Niejednorodność wewnątrz społeczności LGBTIQ* staje się również coraz bardziej widoczna w działaniach specjalistów, np. w pracy socjalnej (Löf i Olaison, 2020).

Historia wciąż niepełnego sukcesu w eliminowaniu niekorzystnej sytuacji prawnej i obszarów dyskryminacji pozostaje stale motywacją dla społecznościach LSBTIQ*. Niemniej jednak istnieje wiele życzliwego przyjęcia i solidaryzowania się osób, które

okazują uznanie praw zarówno w odniesieniu do orientacji seksualnej (np. lesbijek czy osób biseksualnych), jak i różnorodności płci (np. Trans* czy Inter*). Sama trudna kwestia nazewnictwa i określenia grupy docelowej odzwierciedla tę solidarność: obecnie używa się terminu LSBTIQ* lub, w międzynarodowym kontekście anglojęzycznym, SOGI, czyli „orientacja seksualna i tożsamość płciowa” (Higashi, 2017). Ten spłot sił i wspólne działania antydyskryminacyjne są również widoczne np. w kolejnych zmianach nazw ważnych organizacji reprezentujących osoby LGBTIQ*.

W tym kontekście szczególnie ważne jest, aby prawa i potrzeby interseksualistów zostały wyraźnie uznane i uwzględnione w rozwiązaniach społecznych. W Niemczech mniejszość społeczna, w szczególności osób interseksualnych, doświadczyła własnej historii poniżania i przemocy (Veith, 2014). Zwłaszcza praktyka okaleczania narządów płciowych i operacje medyczne bez medycznego uzasadnienia, mające na celu dostosowanie się do społecznie skonstruowanych binarnych porządków płci, które są również międzynarodowo zakazane, ma smutną i długą tradycję (Intersexuelle Menschen e. V./XY-Frauen, 2011). Bardzo ważne jest, aby starsi interseksualiści w Niemczech zostali uznani za mniejszość społeczną w zakresie opieki i pielęgnacji senioralnej. Niestety niebezpieczeństwo utrwalania niesprawiedliwości nadal istnieje (Reuter & Brunnett, 2020).

Różnica między posiadaniem prawa a otrzymaniem prawa

Poza spojrzeniem na obowiązujące przepisy i ramy prawne, istotne jest także spojrzenie na rzeczywistość. Ponieważ posiadać prawo i korzystać z prawa to istotna różnica – w wielu kontekstach społecznych. Możliwość zostania matką przez pary lesbijek i zarejestrowania ich dzieci we wszystkich dokumentach, takich jak akty urodzenia, jako pełnoprawnych rodziców z pełną opieką jest ważnym krokiem naprzód dla rodziców lesbijek w odniesieniu do praw rodziców heteroseksualnych w Niemczech. Jednak prawa te nie oznaczają w życiu codziennym, że dyskryminacja została zakończona, o czym świadczy przykładowo brak możliwości pełnego zalegalizowania macierzyństwa dwóch kobiet i uznanie jednej z dwóch matek jako mniej istotnej. Nawet dziś wiele matek-lesbijek doświadcza tego, że inni członkowie społeczności i przedstawiciele władz starają się legitymizować macierzyństwo wyłącznie poprzez biologiczne pokrewieństwo (Kappler & Werner, 2020).

Nakładanie się na siebie różnych tradycji dyskryminacji społecznej, systemowej i indywidualnej przemocy odbywa się w szerokim kontekście społecznym. Osoby ze społeczności LSBTIQ nie są z tego wyłączone. Na przykład, relacje między płciami w tych społecznościach są również naznaczone seksizmem. Nie przewyżczają seksizmu mężczyźni wykształceni w duchu dominacji i patriarchy jedynie poprzez przyznanie się, że są gejami. W binarnym, heteronormatywnym środowisku, znajdują się zarówno ludzie heteronormatywni, jak również wiele lesbijek, gejų i biseksualistów w pozycji dominacji oraz przywilejów i istnieje niebezpieczeństwo, że będą oni utrwalali binarny sposób myślenia i działania. Natomiast osoby trans* i interseksualne

są narażone na dalszą dyskryminację. Nierzadko ich odważne ruchy emancypacyjne i ich perspektywy pozostają zaniebane, stłumione lub lekceważone.

Istnieje nieproporcjonalnie dużo literatury dotyczącej gejów i lesbijek w porównaniu z całym spektrum członków społeczności LSBTIQ* (Zeyen, Lottmann, Brunnet & Kiegelmann, 2020b). Dlatego też, zajmując się sytuacją starszych osób LSBTIQ* w Niemczech, szczególnie ważne jest, aby mieć także na uwadze całe niejednorodne spektrum osób różnorodnych kulturowo. Wykluczanie, lekceważenie, a nawet niedostrzeżenie dyskryminowanych obecnie osób musi zostać przewyżczone.

Bibliografia

- Gerlach, H., & Schupp, M. (2016). Lebenslagen, Partizipation und gesundheitlich-/pflegerische Versorgung älterer Lesben und Schwuler in Deutschland: Expertise zum Siebten Altenbericht der Bundesregierung.
- Hájková, A. (2013). Between Love and Coercion: Queer Desire, Sexual Barter and the Holocaust. German History.
- Higashi, Y. (2017). PL-13 Impact of the Health-Based Approach on SOGIE in Japan. *The Journal of Sexual Medicine*, 14(5), e215.
- Intersexuelle Menschen e. V./XY-Frauen (2011a): Parallelbericht zum 5. Staatenbericht der Bundesrepublik Deutschland. Übereinkommen gegen Folter und andere grausame, unmenschliche oder erniedrigende Behandlung oder Strafe (CAT). Berlin.
- Jansen, E., & Steffens, M.C. (2006). Lesbische Mütter, schwule Väter und ihre Kinder im Spiegel psychosozialer Forschung. *Verhaltenstherapie & psychosoziale Praxis*, 38(3), 643–656.
- Kappler, K., & Werner, M. (2020). Adoptionen in nicht-heterosexuellen Partnerschaften: Verschlechterung der Situation durch neues Adoptionshilfegesetz. JuWissBlog.
- Kiegelmann, M. (2020). Gender und Generationen. In T.-L. Zeyen, R. Brunnett, R. Lottmann & Kiegelmann, M. *LSBTIQ* und Alter(n): Ein Lehrbuch für Pflege und Soziale Arbeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 77–82.
- Krell, C., & Oldemeier, K. (2015). *Coming-out - und dann...?! Ein DJI-Forschungsprojekt zur Lebenssituation von lesbischen, schwulen, bisexuellen und trans* Jugendlichen und jungen Erwachsenen*. München: DJI- ISBN: 978-3-86379-172-8
- Lottmann, R., & Kollak, I. (2017). Aging & Diversity: LGBT Seniors and Long-Term Care. *Journal of Sexual Medicine*, 14, e288. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.04.386>
- Löf, J., & Olaison, A. (2020). 'I don't want to go back into the closet just because I need care': recognition of older LGBTQ adults in relation to future care needs. *European Journal of Social Work*, 23(2), 253–264.
- Lund E.M. (2021). Violence Against Asexual Individuals. In: Lund E.M., Burgess C., Johnson A.J. (eds) *Violence Against LGBTQ+ Persons*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-52612-2_13
- Misoch, S. (2016). Lesbian, gay & grey: Specific needs and concerns of elderly homosexual women and men. *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 50(3), 239–246.
- Rauchfleisch, U. (2019). *Transsexualismus–Genderdysphorie–Geschlechtsinkongruenz–Transidentität: Der schwierige Weg der Entpathologisierung*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Reuter, F. & Brunnette, R. (2020). Inter* und Alter(n). In T.-L. Zeyen, R. Brunnett, Lottmann, R. & Kiegelmann, M. *LSBTIQ* und Alter(n): Ein Lehrbuch für Pflege und Soziale Arbeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 119–126.

- Riegel, C. (2018). Intersektionalität. In *Soziale Arbeit in der Migrationsgesellschaft* (pp. 221–232). Springer VS, Wiesbaden.
- Schwartz, M. (Ed.). (2014). *Homosexuelle im Nationalsozialismus: Neue Forschungsperspektiven zu Lebenssituationen von lesbischen, schwulen, bi-, trans- und intersexuellen Menschen 1933 bis 1945* (Vol. 18). Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
- Schweizer, K., Köster, E. M., & Richter-Appelt, H. (2019). Varianten der Geschlechtsentwicklung und Personenstand. *Psychotherapeut*, 64(2), 106–112.
- Sequeira, D. F. (2015). Gefangen in der Gesellschaft-Alltagsrassismus in Deutschland: rassistuskritisches Denken und Handeln in der Psychologie. Tectum Wissenschaftsverlag.
- Veith, L. (2014): Vom Opfersein zum Menschsein in Würde: Intersexuelle Menschen auf dem Weg zurück in das gesellschaftliche Bewusstsein. In: K. Schweizer/F. Brunner/S. Cerwenka/ T. Nieder/P. Briken (Hg.): *Sexualität und Geschlecht. Psychosoziale, kultur- und sexualwissenschaftliche Perspektiven* (S. 145–154). Gießen.
- VLSP* (2017). Stellungnahme des VLSP* e.V. (Verband von Lesben, Schwulen, Bisexuellen, queeren, trans* und intersexuellen Menschen in der Psychologie) zur Einführung einer dritten Option im Personenstandsrecht. https://www.vlsp.de/files/pdf/170123vlsp_dritte_option.pdf [27.11.2020]
- Zeyen, T.-L., Brunnett, R., Lottmann, R. & Kiegelmann, M. (2020a). *LSBTIQ* und Alter(n): Ein Lehrbuch für Pflege und Soziale Arbeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Zeyen, T.-L., Brunnett, R., Lottmann, R. & Kiegelmann, M. (2020b). Einleitung. In T.-L. Zeyen, R. Brunnett, R. Lottmann & Kiegelmann, M. *LSBTIQ* und Alter(n): Ein Lehrbuch für Pflege und Soziale Arbeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 9–14.

Zalecana literatura

- Allen, K. R., & Lavender-Stott, E. S. (2020). The Families of LGBTQ Older Adults: Theoretical Approaches to Creative Family Connections in the Context of Marginalization, Social-Historical Change, and Resilience. *Journal of Family Theory & Review*, 12(2), 200–219.
- Chen, J., McLaren, H., Jones, M., & Shams, L. (2020). The Aging Experiences of LGBTQ Ethnic Minority Older Adults: a Systematic Review. *The Gerontologist*.
- Girard, G., Doré, V. Thirty Years of Research on Gay Men and HIV Prevention in France: a Narrative Review of the Literature. *Arch Sex Behav* 47, 1341–1349 (2018). <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1163-1>
- Goldsen, K. I. F., Jen, S., & Muraco, A. (2019). Iridescent Life Course: LGBTQ Aging Research and Blueprint for the Future—A Systematic Review. *Gerontology*, 65(3), 253–274.
- Golembe, J., Leyendecker, B., Maalej, N., Gundlach, A., & Busch, J. (2020). Experiences of minority stress and mental health burdens of newly arrived lgbtq refugees in germany. *Sexuality Research & Social Policy: a Journal of the NSRC*. <https://doi.org/10.1007/s13178-020-00508-z>
- McGovern, J., Brown, D., & Gasparro, V. (2016). Lessons learned from an LGBTQ senior center: a Bronx tale. *Journal of Gerontological Social Work*, 59(7-8), 496–511.
- Meyer, I. H. (2007). Prejudice and discrimination as social stressors. In I. Meyer & M. Northridge (Eds.), *The health of sexual minorities: Public health perspectives on lesbian, gay, bisexual, and transgender populations* (pp. 242–267). New York: Springer.
- Steffens, M. C., & Wagner, C. (2009). Diskriminierung von Lesben, Schwulen und Bisexuellen. In *Diskriminierung und Toleranz* (pp. 241–262). VS Verlag für Sozialwissenschaften.